

**UOT: 81**

**N.Q.Aslanova**  
*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*  
*a.q.nigar@gmail.com*

## **KOMMUNİKATİVLİK NİTQİN MÜHÜM FUNKSIYASI KİMİ**

**Açar sözlər:** *kommunikasiya, nitq, dialoq, məruzə, təhkiyə, dinləmə, təfəkkür*

Məqalədə kommunikativliyin nitq prosesindəki aparıcı rolundan bəhs edilir. Kommunikativlik bütövlükdə kommunikativ fəaliyyət, ünsiyyətdə emosional reaktivlik, kommunikativ inam, kommunikativ obyekt kimi komponentlərlə müəyyən edilir. İnsan ünsiyyətinin inkişafı elə bir şəxsiyyət yönümünün formalaşması ilə başlayır ki, burada insan ünsiyyətinin dəyəri periferiyada deyil, insan-dəyər yönümləri sisteminin mərkəzində yerləşir.

Məqalədə nitq mədəniyyətinin düzgün danışmaq və yazmaq, həmçinin söz və ifadələrdən ünsiyyət vəziyyəti və məqsədinə uyğun istifadə etmək bacarığı olduğu bir daha vurğulanır.

**H.G.Aslanova**

## **КОММУНИКАТИВНОСТЬ КАК ВАЖНЕЙШАЯ ФУНКЦИЯ РЕЧИ**

**Ключевые слова:** *коммуникация, речь, диалог, доклад, повествование, слушание, мышление*

В статье говорится о ведущей роли коммуникативности в речевом процессе. Коммуникативность в целом определяется такими компонентами, как коммуникативная активность, эмоциональная реактивность в общении, коммуникативная уверенность, коммуникативный объект. Развитие человеческого общения начинается с формирования такой личностной направленности, при которой ценность человеческого общения находится не на периферии, а в центре системы человеко-ценностных ориентаций.

В статье еще раз подчеркивается, что культура речи – это умение правильно говорить и писать, а также умение использовать слова и выражения в соответствии с ситуацией и целью общения.

**N.G.Aslanova**

## **COMMUNICATION AS THE MOST IMPORTANT FUNCTION OF SPEECH**

**Keywords:** *communication, speech, dialogue, report, narration, listening, thinking*

The article talks about the leading role of communicativeness in the speech process. Communicativeness as a whole is determined by such components as

communicative activity, emotional reactivity in communication, communicative confidence, communicative object. The development of human communication begins with the formation of such a personal orientation, in which the value of human communication is not on the periphery, but in the center of the system of human-value orientations.

The article emphasizes once again that speech culture is the ability to speak and write correctly, as well as the ability to use words and expressions according to the situation and purpose of communication.

Kommunikativlik öz fikirlərini düzgün çatdırmaq, münasibət qurmaq, həmsöhbəti özünə cəlb etmək, onu razı salmaq bacarığıdır. Ünsiyyətçi insan heç vaxt kiminləsə təmasda problem yaşamaz, utanmaz və söhbətdə azmaz, həmsöhbətinə maraqlı olan mövzunu asanlıqla seçər.

Ünsiyyət insanlar arasında qarşılıqlı əlaqə prosesidir, bu müddət ərzində şəxsiyyətlərarası münasibətlər yaranır, təzahür edir və formalaşır. Ünsiyyət real fəaliyyətdir, əsas göstəricisi və vasitəsi nitqdır – daim şifahi və yazılı formada təzahür və inkişaf edir (3, s.20).

Kommunikativlik anlayışından danışarkən nəzərə almaq lazımdır ki, bu fenomen yalnız ünsiyyət prosesini həyata keçirməyə imkan verən müəyyən xarakteristik xüsusiyyətlər və keyfiyyətlərin məcmusu kimi deyil, həm də insanın kommunikativliyi kimi qəbul edilməli motivasiya-ehtiyac sferasının tərkib hissəsidir.

Ünsiyyətin mərkəzi amillərindən biri insanın ətrafdakıların şəxsi və fərdi xüsusiyyətlərini adekvat şəkildə əks etdirmə qabiliyyətidir. Ünsiyyət situasiyaya uyğunlaşmanı və sosial davranışın şifahi və qeyri-verbal vasitələrində səlis danışmağı əhatə edir.

Kommunikativlik bütövlükdə kommunikativ fəaliyyət, ünsiyyətdə emosional reaktivlik, kommunikativ inam, kommunikativ obyekt kimi komponentlərlə müəyyən edilir.

Nitq mədəniyyəti insanlara məxsus ümumi mədəniyyətin ən vacib və aparıcı tərkib hissələrindən biridir. Hansı millət olmasından asılı olmayaraq onun mədəniyyətinin əsas göstəricilərindən biri də gözəl nitqdır. Bu anlayışa danışmaq mədəniyyəti ilə yanaşı, yazı mədəniyyəti də daxildir.

Dilin və nitqin funksiyaları içərisində kommunikativlik üstünlük təşkil edir. İnsanlar arasında əlaqə yaratmaq, cəmiyyətdə ünsiyyət vasitəsi olmaq dilin kommunikativ funksiyası adlanır. Dilin mövcudluq forması olan nitq fəaliyyəti danışma, dinləmə, yazı və oxu proseslərini birləşdirir. Buna görə də nitq daha çox şifahi və yazılı, monoloji və dialoji, zahiri və daxili (lal) növlərinə bölünür.

Daxili nitq insanın öz-özü ilə danışması prosesidir. Daxili nitq zahiri nitqin yaranmasına hazırlıqdır, eşidilə də bilər, eşidilməyə də. İnsan əvvəlcə düşünür, fikirlərini götür-qoy edir, nizama salır, daxili nitqini hazırlayır, yalnız

bundan sonra zahiri nitqə keçir. Beləliklə, insanın daxili, öz-özünə, lal nitqi yaranır. Təfəkkürlə bağlı olduğundan onu intellektual nitq də adlandırırlar.

Daxili nitq, əsasən, söz sənətkarlarında – şair və yazıçılarda, bəstəkarlardagüclüdür. Daxili nitqə ədəbi ən çox dramatik növlərdə rast gəlirik. Dram əsərlərində daxili nitq personajları müşayiət edir, gah obrazın replikasından əvvəl, gah da sonra gələrək müəllifin münasibətini, personajın daxili münasibətini əks etdirməyə yönəlir, oxucuları (tamaşaçıları) obrazın daxili aləmini dərk etməyə hazırlayır.

Zahiri nitqlə daxili nitqi araşdırıb bu qənaətə gələ bilərik:

Daxili nitq tələffüz edilmir, səssiz (lal) nitqdır, zahiri nitq isə səsli, eşidilən nitqdır;

Zahiri nitq şifahi və yazılı formada, daxili nitq isə ancaq şifahi formada olur.

Xalq danışığı dilinin cilalanmış forması olan şifahi ədəbi dil ciddi fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik normalar əsasında təzahür edir. Bu normalarla dialektlərdən və danışığı dilindən fərqlənən ədəbi dilin şifahi forması qədim dövrlərdən, hələ əlifba və yazı meydana gəlməmişdən xalq yaradıcılığı dili kimi insanlar arasında holavarlar, sayacı sözləri, ağılar, atalar sözləri, zərb-məsəllər, qaravəlli, tapmaca, nağıllar, bayatılar, mahnılar, xalq oyun-tamaşaları şəklində yayılmışdır. Bugünkü şifahi ədəbi dil ali və orta məktəb müəllimlərinin, səhnədə aktyorların, söz ustalarının, radio və televiziya verilişlərində diktorların, aparıcıların, müəyyən məsələlərlə ekrana çıxan jurnalistlərin, şair və yazıçıların, ümumiyyətlə, həqiqi mənada ziyalıların dilidir ki, daima forma və məzmunca, intonasiya qaydalarına uyğun olaraq səlisləşir və zənginləşir.

Şifahi nitq söylənilir və eşidilir; şifahi nitqdə dinləyicilərin kimliyi nəzərə alınmaqla dilin leksikasındanhamıya aydın, ümumişlək sözlərə üstünlük verilir, şifahi nitqdə cümlələr, əsasən, qısa və sadə olur, yarımçıq və elliptik, yaxud söz-cümlələr, qısa replikalar üstün yer tutur, şifahi nitqdə intonasiya, avazlanma, fasilə, vurğu və s. kimi vasitələrdən geniş istifadə olunur; tələb olunan məqamlarda mimika və jestikulyasiyaya yer verilir.

Nitqin ikinci forması yazılı nitqdır. Yazılı nitq hərflər və durğu işarələri ilə (nöqtə, vergül, nida və sual işarələri, iki nöqtə, nöqtəli vergül və s.) düzəlir. Yazılı nitq şifahi nitqin əsasında, əlifbanın meydana gəlməsindən sonra yaranmışdır. Nitqin şifahi və yazılı qollarının inkişafı və formalaşması ümumxalq danışığı dili normalarının sabitləşməsi əsasında baş verir. Yazılı nitq ədəbi dilin əsasında formalaşdığından orfoqrafik, leksik və qrammatik normalara uyğun qurulur, əhəmiyyətli yazılı məlumatlar saxlanılır və gələcək nəsillərə ötürülür.

Yazılı ədəbi dilimizin ilk nümunələri bədii əsərlərlə həyata vəsiqə almışdır. Yazılı nitq bilavasitə, əlifbamızın meydana gəlməsindən sonrakı dövrə

aiddir, yazı mədəniyyəti ilə bağlıdır. Yazılı nitqin ifadə vasitələri hərf və yazı, şifahi nitqin ifadə vasitələri səs və sözdür; yazılı nitq sərbəst və müfəssəl bir ünsiyyət formasıdır. Burada yazan fikrini başqalarına nə dərəcədə çatacağını, aydın olub-olmayacağını daim diqqət mərkəzində saxlayır, bacardığı qədər şərhini aydın, anlaşılıq qurmağa çalışır; yazılı ədəbi dil əsasən, orfoqrafik normalar əsasında səlisləşir, rəvanlaşır.

Nitq üçün monoloji və dialoji formalar səciyyəvidir. Nəzm və nəsr əsərlərində müəllifin danışdığı təhkiyə formasında, söylədiyi nitq isə monoloq formasındadır. Monoloq səhnə əsərlərində surətlərdən birinin, çox vaxt baş qəhrəmanın dilindən verilir, onun öz-özünə, tək danışdığı və ya kimə, kimlərə, sə, aktyorun tamaşaçılara xitabən söylədiyi qismən uzun müddətli nitq monoloq adlanır. Bu nitq növü mühazirə, məruzə, çıxış, və s. şəkillərində təzahür tapır.

Çıxış məişət üslubunun ən geniş yayılmış növüdür. Məsul şəxs qarşısında başqalarının monoloji nitqi çıxış adlanır. Çıxış giriş, əsas hissə və sonluqdan ibarət olur. Rəsmi və ictimai tədbirlərdə (iclaslarda, yığıncaqlarda, müsavirələrdə, konfranslarda və s. yerlərdə) edilən məruzə ətrafında dinləyicilərin öz fikrini, münasibətini bildirməsidir. Ali məktəb rəhbərliyinin səlahiyyətli nümayəndələrinin (rektor, prorektor, tədris hissə müdiri, dekan, dekan müavini, kafedra müdiri və b.), orta və peşə məktəblərinin, lisey və kolleclərin, idarə, müəssisə və təşkilatların başçılarının sinifdə, auditoriyada, iclas zalında, kabinetdə ümumiyyə xitabən danışması, toy məclisində masabəyi və qonaqların təbrik üçün söz deməsi, mərasimlərdə, mitinqlərdə, bir tikilinin, qurğunun açılışında, hər hansı bir görüşdə deyilən qısa, yığcam, bəzi hallarda geniş fikirlər toplusu çıxışdır.

Məruzə bir mövzu haqqında əvvəlcədən hazırlanıb, söylənilən monoloji nitqdır. Məruzə görülmüş işlər haqqında ona cavabdeh olan şəxsin, ali orqan və ya vəzifəli şəxslər qarşısında hesabat xarakterli çıxışdır. Çıxışdan fərqli olaraq məruzə iştirakçılar arasında geniş müzakirə olunur, ətrafında çıxışlar edilir və yekunda müvafiq qərar qəbul olunur. Faktlar, rəqəmlər, görülən işlər yazılı formada, həcmi qısa və ya geniş, strukturu isə giriş, əsas və son hissədən ibarət olur. Məruzə ədəbi dildə, əsasən, elmi, bəzən də publisistik üslubda yazılır. Məruzənin yüksək səviyyədə hazırlanması üçün birinci növbədə onun əhatə edəcəyi mövzunun həcmi, sərhədi, mövzuya aid ədəbiyyat (eləcə də digər mənbələr) müəyyənləşdirilməlidir. Bütün bunlar əsasında məruzənin mətni hazırlanmalı, oradan irəli gələn ideyalar formalaşdırılmalıdır. Məruzələrin ən çox üç növü qeyd olunur:

- planlaşdırılmış məruzə; elmi məruzə; ilin yekunlarına həsr olunmuş məruzə; hər hansı bir sahə üzrə hesabat – məruzə;
- yubiley məruzəsi. İstər bir şəxsin – alimin, şair və ya yazıçının, ölkə həyatında önəmli yer tutan hadisənin, dövlət xadiminin və s. yubileyinə,

ildönümünə həsr olunan məruzə. Bu tipli məruzələr təntənəli xarakter daşdığından mərasimlərdə tənqidə yer verilmir.

- Məlumat-hesabat xarakterli məruzə. Dövlət qurumlarının, partiyaların, idarə, müəssisə və təşkilatların hesabat dövründə görülən işlər haqqında məruzəsi. bu zaman rəsmi şəxs səlahiyyətli yığıncaq qarşısında görülmüş iş haqqında hesabat verir, onu təhlil edir və nəticələrini qiymətləndirir. Belə məruzə rəsmi xarakter daşıyır, orada eyni zamanda qarşıda duran fəaliyyət haqqında danışılır və vəzifələr müəyyənləşdirilir. Onun məzmunu müzakirə edilir, hansısa hissələr təshih edilir, ayrı-ayrı hissələr bəyənilir və o, bəzən fəaliyyət üçün proqram kimi qəbul edilir. Hesabat məruzəsi kollektiv yaradıcılığın nəticəsi ola bilər.

Mühazirə tədris materialının elmi cəhətdən əsaslandırılmış şifahi şərhli olub, sistemli, sübut edilmiş və geniş şəkildə dəlillərlə əsaslandırılmış, dəqiq müəyyən edilmiş məqsədə malikdir və biliklərin geniş yayılması formasıdır. Mühazirə natiqlik üslubunun çətin, lakin ən geniş yayılmış növüdür. İstənilən mühazirənin üç əsas məqsədi var: təhsil, maarifləndirmə, tərbiyə. Kütləvi auditoriya qarşısında söylənilən elmi-kütləvi mühazirədən fərqli olaraq, akademik mühazirə daha çox informasiya verir, o, elm və təcrübənin son nailiyyətlərini nəzərə almaqla müəyyən biliklər verir, dinləyicilərə canlı elmi düşüncə, elmi düşüncələrin məntiqi qurulması, mövzunun inkişaf etdirilməsi nümunəsi göstərir. Əgər akademik mühazirə ciddi elmi şərhdirsə, burada mövzunun şərhli üstünlük təşkil edərsə, elmi-kütləvi mühazirə özünün informasiyalı-tərbiyəedici istiqaməti ilə seçilir, burada auditoriyaya təsir göstərilməsi üstünlük təşkil edir. Elmi-kütləvi mühazirə təkcə elmi yox, həm də sosial xarakterli nəticələrlə yekunlaşmalıdır. Bu nəticələr bütün cəmiyyətin və ayrılıqda insanın tələbləri ilə sıx bağlıdırsa, elmin özünün tələblərindən çox kənara çıxa bilər. Mühazirənin kompozisiya quruluşuna verilən əsas tələblər bunlardır: şərhin mütənasib məntiqi, mülahizələrin sistemliliyi, gerçəkliyin hadisələrini əsaslandırarkən isbatlılıq və dəlillərlə əsaslandırılmış olması. Mühazirənin mətni şifahi söz yaradıcılığının qanunlarına əsasən qurulur. Tədris mühazirələri problem xarakterində olduğu üçün müəllim (professor və ya dosent) fikirlərini elmi ədəbiyyata əsaslanaraq qurur, mühazirənin sonunda isə istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı olur. Tələbələr mühazirəni müzakirə etməzlər, amma mühazirəni oxuyan müəllimə, kütləvi mühazirədə mühazirəçiyə suallar verilə bilər. Mühazirəçi oxuyacağı mövzunu əvvəlcə müəyyən plan üzrə qeydlərlə hazırlayır, mühazirəni oxuyarkən ondan bəhrələnir.

Məruzə və mühazirə arasında fərqlər vardır:

1. Məruzəçi çıxış edərkən adamlar qarşısında mövzusunə görə məsuliyyət daşıyır, mühazirəçi isə mövzu seçimində sərbəstdir. O, mövzunu da, şərh üslubunu da seçməkdə azaddır. Mühazirə də, məruzə də elmi mövzuda ola

bilər;

2. Məruzə fərdi xarakter daşıyır, buna görə də mühazirəçi dinləyicilərindən daha hazırlıqlı olur, mövzunu dinləyicilərə nisbətən dərinlən və hərtərəfli bilir.

3. Məruzə müzakirə olunur, onun əsasında qərar qəbul edilir. Əgər bu, ali məktəbdədirsə, məruzənin ya özünün bütöv şəkildə, ya da tezisnin nəşri tövsiyyə oluna bilir. Mühazirə isə müzakirə obyektidir deyil, haqqında da qərar qəbul olunmur. Mühazirə oxunur və dinlənir, ona aid suallar da verilə bilər.

4. Ali məktəb mühazirələri növündən asılı olaraq bir fənnin hər hansı bir mövzusunda, kütləvi mühazirə isə sosial və siyasi həyatla bağlı hər hansı bir mövzuya həsr olunur. Məruzə, adətən, elmi və siyasi olmaqla bir problemin həlləməsinə qarşıya qoyur.

5. Mühazirədə mühazirəçi öz mövqeyini, siyasi baxışını ifadə etməkdə azaddır, məruzədə isə mövzu daxilində müəyyən ölçü gözlənilir.

Monoloji nitq iki formada olur: təşkil olunmuş nitq və spontan, yəni təşkil olunmamış nitq. Təşkil olunmuş nitq əvvəlcədən planlaşdırılmış, nəzərdə tutulmuş nitqdır. Bu cür təşkil olunmuş nitqdə aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır: a) söhbətə maraqlı, cəlbəedici, yığcam giriş verə bilmək; b) məzmun ilə bağlı faktlar, misallar, nümunələr toplamaq, onları nitqdə məqamına görə işlətmək; c) nitqin məzmununu yazmaq; ç) nitqi yaddaşına köçürmək, dəfələrlə məşq edib, söyləmək; d) mövzunu dinləyicilərin qarşısında şərh etmək.

Nitq öz əməli fəaliyyətində “nəyi demək?”, “harda demək?”, “necə demək?” suallarına cavab tapmağa çalışmalıdır. Təşkil olunmuş danışıq (eləcə də yazını) təkcə monoloji nitqlə əlaqələndirmək düzgün olmaz. Nitqin situasiyasından, təşkili formasından asılı olaraq dialoji nitqə də hazırlıq görülür.

Spontan xüsusi hazırlıq olmadan sərbəst söylənilən nitqdır. Bəzən belə iti, yeyin, tez, hazır, qabaqcadan düşünülməmiş nitqə ekspromt da deyilir. Adamlar öz gündəlik fəaliyyətində rəy söyləmək, məlumat vermək, münasibət bildirmək və s. formalarda danışımağa cəlb olunurlar. Belə nitq təşkil olunmuş nitqlə müqayisədə xeyli çətinlənir. Spontan nitqdə danışanın həyat təcrübəsi, dünyagörüşü, zəngin müşahidələri, fikri istedadı və hazırcavablığı böyük əhəmiyyət kəsb edir. Spontan nitq dilin təbii və canlı danışıq formasıdır. Mühazirəçi nitqin göstərilən hər iki formasından istifadə bacarığına yiyələnməlidir. Xüsusən, spontan nitqə daim hazır olmalı, hər hansı bir şəraitdə öz fikrini toplamağı, sistemləşdirməyi, onu münasib sözlərlə, ifadələrlə başqalarına çatdırmağı bacarmalıdır.

Dialoji nitq. Dialoq, məlum olduğu kimi, “iki və ya daha artıq şəxs arasında gedən söhbət” deməkdir, ədəbi əsərlərdə “iki şəxsin söhbəti şəklində yazılmış hissə” mənasındadır. Bu nitq fəaliyyətinin bir forması olaraq müəyyən situasiyada iki və daha artıq şəxs arasında bir-birini izləyən, növbələşən canlı ünsiyyət, danışıqdır. Burada danışan şəxs əvvəlcə daxilən öz-özünə düşünür, sonra isə xarici nitqə keçir, demək istədiyini sözlə ifadə edir. Fikri qəbul edən

(dinləyən, eşidən) əvvəlcə dinləyir, sonra düşünür, daxili nitqdən xarici nitqə keçərək müsahibinə müvafiq cavab verir. Burada monoloji nitqdən fərqli olaraq söhbətə öncədən hazırlıq görülmür. Bu səbəbdən dialoji nitqdə tərəflər daha fəal olurlar. Dialoq zamanı leksik təkrarlara, suala sualla cavabvermə, cümlədə söz düzümünün pozulması və s. özünü göstərə bilir. Dialoqda ifadəlilik intonasiyanın fərqli formaları ilə (sual, nida, fasilə və s.), mimika və jest vasitələri, plastik əl hərəkət siqnalları ilə ifadə olunur, nitqin təsirlilik, ekspressiv-emosional çalar qazanmasında xüsusi yer tutur.

Nitq mədəniyyətinin iki əsas göstəricisi, yaxud meyarı vardır: düzgünlük və kommunikativ məqsədyönlülük. Nitq mədəniyyətinin hələ çox qədim dövrlərdə müəyyənləşdirilmiş digər meyarları dəqiqlik, düzgünlük, məntiqilik, aydınlıq və anlaşılqlılıq, təmizlik, ifadəlilik, müxtəliflik, estetiklik, sözün yerində işlənməsi kimi məsələlərdir.

Düzgünlük. Bu, nitq normalarına əməl edilməsidir. Nitqin tələffüz, qrammatik, üslubi normalarına əməl edilən nitq düzgün nitqdır. Bu normalara uyğun olaraq, məsələn, {ailə} yox, {ayilə}, {nənəyə} yox, {nəniyə} demək lazımdır. Lakin düzgünlük həqiqi nitq mədəniyyətinin yalnız birinci pilləsidir.

Kommunikativ məqsədyönlülük. Təkcə düzgün danışmaq və yazmaq kifayət deyil, həm də müvafiq kommunikativ vəziyyətlərdə onlardan düzgün istifadə edə bilmək üçün söz və ifadələrin üslub ənənələri haqqında anlayışa malik olmaq lazımdır.

Beləliklə, “kommunikasiya mədəniyyəti – insanların işgüzar tərəfdaşlarla psixoloji əlaqə yaratmağa, ünsiyyət prosesində dəqiq qavrama və anlamaya nail olmağa, işgüzar tərəfdaşların davranışını proqnozlaşdırmağa, ...işgüzar sahədə qarşılıqlı fəaliyyətin təşkili sahəsindəki bilik və bacarıqlardır” (4, s.308).

## ƏDƏBİYYAT

1. *Abdullayev A.* Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2013, 277 s.
2. *İsmayılova M.* Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti: aktual problemlər: Dərs vəsaiti. Bakı, ADPU, 2017, 312 s.
3. *Məmmədli N.* Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya: Dərslük, Bakı: Elm və təhsil, 2021, 512 s.
4. *Şiriyev F.* Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika: Ali məktəblər üçün dərslük. Bakı: Nurlar, 2014, 400 s.
5. *Головин В.* Основы культуры речи. Москва: Высшая школа, 1988, 320 с.
6. *Грайс Г.* Логика и речевое общение // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI. М.: Прогресс, 1985, с.217-237
7. *Десяева Н.* Академическая коммуникация: Учебник для вузов. Москва: Юрайт, 2020, 150 с.

Redaksiyaya daxil olub: 07.01.2023